Урок. Походження та розвиток української мови. Діалекти

урок вивчення нового матеріалу з елементами дослідження · 45 хв

«Діалект, а ми його надпишем міццю духу і огнем любови» — І. Франко

Проблемне питання уроку: Чому форми ходе й керниця вважають відхиленням від літературної норми, а діалекти називають історичною базою літературної мови?

Мета

Знаннєві	Діяльнісні	Ціннісні
• Учень/учениця називає чотири періоди розвитку української мови та їхні хронологічні межі. • Учень/учениця записує означення територіального діалекту, соціального діалекту та наріччя. • Учень/учениця називає три наріччя української мови та по одній їхній ознаці.	• Учень/учениця співвідносить мовне явище з наріччям за його ознакою. • Учень/учениця добирає літературні відповідники до діалектних слів. • Учень/учениця знаходить і виправляє в реченні діалектні форми, що порушують літературну норму.	• Учень/учениця усвідомлює, що діалекти є джерелом збагачення літературної мови й частиною національної культури. • Учень/учениця усвідомлює значення мовної норми для спільного спілкування.

Базові поняття і терміни

праслов’янська мова, літературна мова, територіальний діалект, соціальний діалект, наріччя, діалектизм.

Форми роботи

- фронтальна бесіда
- робота з текстом підручника
- робота в парах із таблицею наріч
- спостереження за прикладами
- редагування речень

Обладнання та реактиви

- підручник з української мови для 10 класу (Караман), § 5–7 і § 11
- слайд із таблицею «Три наріччя української мови» (ознаки та приклади)
- зошити, проєктор

Демонстрації

- Слайд із трьома парами ходить і ходе, народ і нарід, криниця і керниця — що одна форма літературна, а друга живе в говорах
- Таблиця наріч із ознаками й прикладами (молодая береза, зроби мі, ходе) — що кожне наріччя має власні риси у вимові, граматиці й лексиці
- Слайд із діалектними словами (газда, смерека, маржина, калабатина, варги) і літературними відповідниками — що в діалектних слів є літературні пари

Міжпредметні зв'язки

- Історія України — періоди розвитку мови пов’язані з княжою добою, Великим Литовським князівством і козацькою добою
- Українська література — «Енеїда» І. Котляревського як початок нової літературної мови, вірш І. Франка про діалект

Місце уроку в темі

Попередній урок: Українська мова серед слов’янських мов, її близькість до сербської та словенської.

Наступний урок: Писемна і усна форми літературної мови.

Безпека

- Під час роботи в парах не пересувати парти, стільці відсувати без шуму, щоб не зачепити сусідів.
- Слайди з таблицею показувати з одного місця, не стояти між проєктором і екраном, кабелів не торкатися.
- Під час усного опитування відповідати з місця, до дошки без потреби не виходити.
- Смартфони лежать у сумках, пошук слів в інтернеті на уроці не потрібен.

Структура уроку

1. Організаційний момент — 1 хв
2. Актуалізація — 5 хв
3. Мотивація — 3 хв
4. Вивчення нового — 21 хв
5. Закріплення — 9 хв

6. Рефлексія — 4 хв
7. Домашнє завдання — 2 хв

Хід уроку

Організаційний момент 1 хв

Учитель: Вітає клас, перевіряє готовність до уроку, оголошує тему й організовує письмову роботу в зошитах.

Учні: Вітаються, готують зошити й підручники, записують тему уроку.

Учитель оголошує тему «Походження та розвиток української мови. Діалекти» і просить записати дату й тему.

Актуалізація 5 хв

Учитель: Проводить мозковий штурм. Читає запитання, чекає 30 секунд на письмову відповідь і зачитує правильну.

Учні: Кожен письмово одним рядком у зошиті відповідає на запитання, звіряє відповіді.

Запитання 1. Яку слов'янську мову підручник називає особливо близькою до української? Відповідь. Сербську. Запитання 2. Яке закінчення мають дієслова першої особи множини в українській, сербській і словенській мовах? Відповідь. Закінчення -мо, наприклад оремо. Запитання 3. Як в українській і сербській мовах вимовляються приголосні перед е та и? Відповідь. Твердо, наприклад весели, тихи. Запитання 4. На скільки відмін поділяються іменники в обох мовах? Відповідь. На чотири. Запитання 5. Назвіть слово, що є і в українській, і в сербській мові майже з однаковим звучанням. Відповідь. Наприклад гај, вабити, вир, крок, кут, снага, треба.

Мотивація 3 хв

Учитель: Показує слайд із трьома парами слів, ставить запитання «Яка форма правильна?» і формулює проблемне питання уроку.

Учні: Називають літературні форми, помічають, що друга форма в парі теж чується в мовленні людей, і записують проблемне питання.

Учитель показує пари ходить і ходе, народ і нарід, криниця і керниця. Запитання. Яка форма з кожної пари відповідає літературній нормі? Відповідь. Ходить, народ, криниця. Запитання. Чи чули ви другі форми в мовленні людей? Очікувана відповідь. Так, у говорах рідних, знайомих. Учитель формулює проблемне питання «Чому форми ходе й керниця вважають відхиленням від літературної норми, а діалекти називають історичною базою літературної мови?» і повертає клас до нього наприкінці уроку.

Вивчення нового 21 хв

Учитель: Організовує три активності. Спочатку короткий виклад про періоди розвитку мови, далі робота з текстом про писемність, далі робота в парах із таблицею наріч і спостереження за діалектними словами.

Учні: Заповнюють таблицю періодів, записують факти про писемність, у парах складають таблицю наріч і добирають літературні відповіді до діалектних слів.

Активність 1 (6 хв). Робота з текстом (Ворон, Солопенко, § 3, с. 14–16). Учні читають про періоди розвитку мови й у парах заповнюють таблицю із трьох стовпців «період, межі, головне». Праслов'янська мова проіснувала до VII ст. Очікувана таблиця. Протоукраїнський (VII–XI ст.), писемних пам'яток не залишилося, але писемність уже існувала. Староукраїнський (XI–XIV ст.), паралельно жили

жива розмовна староукраїнська мова й старослов’янська літературна мова. Середньоукраїнський (кінець XIV, початок XIX ст.), мова стає державною за Великого Литовського князівства, розвиваються наука, література, книгодрукування за козацької доби. Новий (з початку XIX ст.), починається з «Енеїди» Івана Котляревського 1798 року, Тарас Шевченко найглибше реалізував принцип народності. Підсумок активності. Продукт заповнена таблиця з чотирма рядками. Активність 2 (5 хв). Робота з текстом підручника (Караман, § 6–7, с. 19–23). Учні читають і записують три факти про писемність. Запитання. Яку версію появи писемності подає «Повість временних літ»? Відповідь. Писемність на основі азбуки Кирила і Мефодія прийшла на Русь з Візантії через Болгарію разом із християнством. Запитання. Коли, за більшістю сучасних фахівців, Кирило скомпонував глаголицю? Відповідь. Близько 863 року. Запитання. Які види письма були в українських рукописах? Відповідь. Устав, півустав, скоропис, зразки Остромирове Євангеліє 1056 року і Пересопницьке Євангеліє 1561 року. Продукт активності. Три записані факти про початки писемності. Активність 3 (10 хв). Робота з текстом підручника (Караман, § 11, с. 34–36). Крок 1 (2 хв). Учні записують означення. Територіальний діалект є різновидом національної мови, що слугує засобом спілкування людей, об’єднаних територією. Соціальний діалект є різновидом загальнонародної мови, який уживають у середовищі окремих соціальних, професійних, вікових груп. Наріччя є найбільшою одиницею територіальної диференціації діалектної мови. Крок 2 (4 хв). У парах заповнюють таблицю «наріччя, ознаки, приклад». Північне наріччя, дифтонги [уо], [уе], [уі], тверда вимова [ц], приклад молодая береза, повная хата. Південно-західне наріччя, тверда вимова [р], залишки давніх форм дієслів, приклад зроби мі, пішла-м, братови, коневи. Південно-східне наріччя, пом’якшення шиплячих, закінчення -е замість -ть, приклад ходе, носе, просе. Крок 3 (4 хв). Спостереження за прикладами. Запитання. Що спільного в словах кайстра, колиба та що відмінного від слів калабатина, варги, бузько? Відповідь. Перші належать до назв, пов’язаних з етнографічними особливостями носіїв говірок, а другі є діалектними назвами відомих у різних регіонах реалій, які мають літературні відповідники: калюжа, губи, чорногуз. Запитання. Які слова з наведеного ряду вам знайомі з мовлення вашої місцевості? Відповіді довільні. Продукт активності. Таблиця наріч і записані означення. Демонстрації. Слайд зі словами газда, смерека, маржина і літературними відповідниками хазяїн, ялина, худоба показують на кроці 3.

Закріплення 9 хв

Учитель: Організовує виконання чотирьох завдань, збирає відповіді, коментує типові помилки.

Учні: Виконують завдання письмово в зошитах, перевіряють у парах і обговорюють відповіді.

Рефлексія 4 хв

Учитель: Пропонує прийом «Відповідь на проблемне питання» і спрямовує усну дискусію.

Учні: Письмово відповідають на проблемне питання, усно висловлюють думку з обговорення.

Домашнє завдання 2 хв

Учитель: Оголошує й пояснює домашнє завдання, відповідає на запитання.

Учні: Записують домашнє завдання в щоденники.

Завдання для закріплення

1. Визначте, до якого наріччя належать діалектні форми молодая береза, зроби мі, носе.

Відповідь: Молодая береза належить до північного наріччя, зроби мі до південно-західного, носе до південно-східного.

2. Доберіть літературні відповідники до діалектних слів смерека, газда, калабатина, варги, бузько.
Відповідь: Смерека відповідає слову ялина, газда слову хазяїн, калабатина слову калюжа, варги слову губи, бузько слову чорногуз.

3. Визначте, до якої групи лексичних діалектизмів належать слова кайстра й ізвір.
Відповідь: Слово кайстра належить до назв, пов'язаних з етнографічними особливостями носіїв говірок. Слово ізвір є діалектною назвою відомої реалії, яка має літературний відповідник яр.

4. Відредагуйте речення «Він ходе до школи й просе вчителя про допомогу», замінивши діалектні форми літературними.
Відповідь: Він ходить до школи й просить учителя про допомогу.

Диференціація

Сильним: Прочитайте речення «Люди часом люблять посмішкуватися з іншого, то й призвішкуються». Знайдіть діалектизми та доберіть до них літературні відповідники, поясніть, чому вони створюють колорит мовлення персонажа.

Підтримка: Скористайтеся опорою. Зразок. Слово колиба («житло чабанів, лісорубів») належить до першої групи лексичних діалектизмів, бо є назвою, пов'язаною з етнографічними особливостями носіїв говірки, і не має одного літературного відповідника. За цим зразком визначте, до якої групи належить слово гемби (губи), і запишіть його літературний відповідник.

Домашнє завдання

Базове: Опрацювати § 11 (с. 34–37). Виконати вправу 68 (прочитати й письмово відповісти, яку роль відіграють діалекти в збагаченні літературної мови). Записати 5 діалектних слів з мовлення вашої місцевості або родини й дібрати до них літературні відповідники.

За вибором: На вибір. Скласти діалог у формі запитань і відповідей «Українці, звідки ми і наша мова» за матеріалом § 5, або підготувати повідомлення про літеру ґ (Мелетій Смотрицький).

Рефлексія

Прийом «Відповідь на проблемне питання». Письмово, одним-двома реченнями, учні відповідають на питання «Чому форми ходе й керниця вважають відхиленням від літературної норми, а діалекти називають історичною базою літературної мови?» Очікувана відповідь. Літературна норма вимагає ходить і криниця, але літературна мова взаємодіє з діалектами через усне літературне мовлення й збагачується їхніми словами та

формами. Решту обговорюють усно, учні пояснюють, яке діалектне слово з уроку запам’яталося найбільше.

Історична довідка

Літописна версія походження слов’янської писемності говорить, що її принесли Кирило і Мефодій, але існує й думка про дохристиянське походження письма. Мелетій Смотрицький запровадив літеру ґ для передачі зімкненого звука, а Борис Грінченко у «Словарі української мови» (1907–1909) подав близько 300 слів із цією літерою.

Джерела:

- Українська мова (Караман) 10 клас, с. 18, 19
- Українська мова (Караман) 10 клас, с. 19
- Українська мова (Караман) 10 клас, с. 19, 20
- Українська мова (Караман) 10 клас, с. 20
- Українська мова (Караман) 10 клас, с. 20, 21, 22
- Українська мова (Караман) 10 клас, с. 22, 23
- Українська мова (Караман) 10 клас, с. 23
- Українська мова (Караман) 10 клас, с. 23, 24